

Саргаикаев Ж.А.

**КЫЙМЫЛ ЭТИШТЕРИНИН СЕМАНТИКАЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ**

Саргаикаев Ж.А.

**КЛАССИФИКАЦИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ ГЛАГОЛОВ**

УДК: 4С

*Макалада этиштин семантикалык топторунун бири болгон кыймыл этиштери, алардын семантикалык өзгөчөлүктөрү каралды. Кыймыл этиштерин айрым бир белгилери боюнча классификациялоонун үлгүлөрү берилди.*

Ар бир адам өмүр бою күндөлүк турмушунан, көркөм чыгармалардан, илим тармагынан ар түрдүү түшүнүктөрдү, билимдерди жыйнайт. Күнүмдүк тажрыйбалардан алган билимдер тыянактуу пикирге, турмуштук ащ-сезимге таянат.

Дүйнөнү эстетикалык жактан өздөштүрүүнүн жыйынтыгы – бул көркөм кабылдоо.

Илимий кабылдоо бизди курчап турган дүйнөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн, фактыларын түшүнүү процессинен келип чыгат. Адамдын ой жүгүртүүсү дайыма билбестиктен билгичтикке карай умтулат, мында курчап турган чөйрө адамдын ащ-сезиминде белгилүү бир элес, түшүнүк, ой корутундусу түрүндө кабылданат.

Адам, бизге белгилүү болгондой, абстракциялоо, жалпылоо, жыйынтык чыгарууга жөндөмдүү. Ушунун натыйжасында ал өзүнүн жана башкалардын иш-аракетинин жыйынтыгын логикалык ойлоноу жолу менен алдына-ала айтууга, реалдуу дүйнөнүн мурункусун, азыркысын, келечегин ой модели менен курууга жөндөмдүү [1].

Демек, адамзаты өз акыл-эс ишмердүүлүгүн күнүмдүк турмушта реализациялоодо, сөздөрдүн семантикалык варианттуулуктарын тилдик каражат катары кеп ишмердүүлүгүндө пайдалануу аркылуу чагылдырып келишкен.

Азыркы учурда теориялык жана прикладдык лингвистикада лексикалык бирдиктердин айкалышуусун изилдөө борбордук маселелердин бири болуп калууда, аны чечпей туруп теориялык лексикологиянын жана грамматиканын кенен чөйрөсүндөгү суроолорду иштеп чыгуу мүмкүн эмес. Этиштик сөз айкаштарын изилдөө - эш кызык маселелердин бири, себеби, сүйлөмдүн бул бөлүгү синтагматикалык байланыштардын ар түрдүүлүгү жана байлыгы менен айырмаланып, мааниси боюнча кыскартылган мазмундагы сүйлөмдү берет. Академик В. В. Виноградов жазгандай: «Этиш – тилдин эң татаал, эш көлөмдүү категориясы. Сүйлөм мүчөлөрүнүн башка категорияларына салыштырмалуу этиш конструктивдүү келет. Этиштик конструкция атоочтук сөз айкаштарында жана сүйлөмдө чечүүчү таасирге ээ» [2].

Этиштик сөз айкаштары этиштин валенттүүлүгүнө көз каранды [3].

Орус тилинде кыймыл этиштери жакшы изилденген. Изилдөө проблемасынын чек арасына чекит

коюлган, себеби өзгөчө деле карама-каршы көз караштар жок [4]. Биз ошондой эле кыймыл этиштеринин архисемасы деп предметтердин мейкиндикте жана убакыт аралыгында бир орундан экинчи орунга жылуусун эсептейбиз. Ошентсе да тактоого туура келген айрым маселелер чыгат.

Тил илиминде кыймыл этиштери ал-абал этиштерине карама-каршы коюу методу менен изилденет. Бул өтө көрсөтмөлүү жана так ыкма катары белгилүү. Ушул методду түрк тилиндеги этиштер менен иштөөдө дагы байкоого болот. Мисалы, кээде ал-абал этиштери кыймыл этиштерине карама-каршы коюлат. Ушул себептен улам айрым учурларда алар бири-биринен айырмаланышат. Мисалы, этиштер кыймыл-аракет, ал-абал, активдүү жана пассивдүү, динамикалуу (дайыма өзгөрүлүп туруучу, кыймыл-аракетке бай этиштер) жана статикалык (бир жерде турган, ордуна козголбогон) болуп бөлүнөт.

Түрк тилдериндеги кыймыл-аракет этиштерин деталдуу (майда-чүйдөсүнө чейин) жана толук Э. Р. Тенишев жана В. Ф. Вешилова изилдеген. Алардын ичинен эш көп колдонулуучуларын, активдүүлөрүн карап, Э. Р. Тенишев этиштердин этимологиясына токтолот.

В. Ф. Вешилова изилденип жаткан семантикалык группанын үч айырмалануучу өзгөчөлүктөрүн атайт:

1. Кыймыл-аракет этиштери этиштин кайтма залогунун (аракеттин объектиге же субъектиге карата болгон мамилесин билдирүүчү этиштин формасы) аффиксин кабыл алуу менен, алар кайтма мааниге ээ болбойт. Мурунку маанисин сактап калат, бирок кыймыл процесси жүрүп жатканда басашдаган, жай, тынч өтүү сыяктуу кошумча маанини берет же жашы лексикалык мааниге ээ болот.

2. Кыймыл-аракет этиштерине мейкиндик жөндөмөлөрдү башкаруу мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелет, себеби бир эле этиш бир эле учурда бир нече жөндөмөлөрдү ошол кыймылды камтыган кыймыл-аракеттеги предметтердин санына, кыймыл-аракет пункттарынын санына карай башкара алат.

3. Кыймыл-аракет этиштеринин группаларынын өзгөчөлүгү алардын өтмө мааниси болуп эсептелет [5].

Этиштин маанилеринин өтмө же өтпөс экендигин грамматикалык маанилер менен гана байланышпастан, лексикалык маанилер менен да байланышат. Бардык өтпөс этиштер түрк тилинде кыймылды билдире албайт. Ушул шарттардын баарын эске алып, Н.

Н. Юлдашев, В. Ф. Вешилванын ою толуктоого муктаж деп атайт [6].

В. Л. Ибраимова орус тилиндеги кыймыл этиштерин изилдеп жатып каузативдик (себептик байланыш) этиштерди бөлүп алган [7].

Автор келтирген мисалдар (*ыргытуу, таштоо, уруу, түртүп көрүү, шашуу, сүрөө, жетектөө, көтөрүү*) каузация катары колдонулуп, бирок кыймылга дуушар болгон предмет активдүү түрдө сөз болуп эсептелет. Мисалы, «*Кубанганынан тебетейин асманга ыргытты*» деген сүйлөмдө аракет жасаган субъект кыймылдабастан, аракеттин объектиси кыймылга келет (актант – тебетей). Мындай этиштерди биз аракет этиштеринин группасына киргизибиз.

Кыймыл этиштери морфологиялык каузацияга ээ. Кээде алар жыйынтыкты жана себеп маанилерин бир эле убакта берет. Мисалы, «*Ачуу пияз көздөн жаш агызды*», «*Отко май тамызды*», «*Чырагына май тамызды*». Негизи эле, буйрук этиштери аракет этиштерине жакын турат. *Агызуу, актыруу, жүргүзүү, баргызуу, чаптыруу, жүгүртүү, жорголотуу* этиштеринде кыймылдык эмес аракет басымдуулук кылат. Бул өзгөчөлүктөрдү эске алып, кыймыл этиштери деп мейкиндиктеги предметтерди кыймылга келтирген аракеттерин атайбыз.

Кыймыл этиштери башка лексика-семантикалык группалар сыяктуу эле көп маанилүү активдүү лексиканын составына кирет. Ошондуктан айрымдары кыймыл этиштеринин рамкасынан чыгып, лексика-семантикалык группалардын составына кирет. Мисалы: *эл катарына кирүү, комсомолго кирүү, калыбына келүү, жаман ойго баруу, ойго чөмүлүү* ж.б. Мындай көп маанилүү этиштер аларды лексика-семантикалык группалары боюнча классификациялоодо кыйынчылык туудурбаш үчүн биз номинативдик маанисин гана алабыз.

Кыймыл этиштерине кыргыз тилинде: *жүр, чап, козгол, жорт, жүгүр, чык, көтөр, сүз, уч, сойло, боортокто, жөргөлө, адымда, жорголо, секир, сүз, бар, жакында, жет* ж.б. кирет.

Кыймыл этиштери бир, эки, үч валенттүү болушу мүмкүн. Валенттүүлүк даражасы сүйлөмдүн шартына, контекстине көз каранды болот. Башка лексика-семантикалык группаларда этиштердин валенттүүлүгү контексттен көз карандысыз сакталып, этиштин өзүнүн маанисинен келип чыгат. Мисал катары төмөндөгү сөз айкашын карайлы: *Асан окуду, Асан келди, Асан айтты: Окуду* этиши аракет объектиси болгон сөздү талап кылат. *Эмне окуду? Эмнени окуду?* Так эле ушундай маанини *айтты* этиши да түшүндүрүүнү талап кылат: *Эмнени айтты?* Бул жагынан *келди* этишинин мааниси жагынан жогорудагы эки этиштен айырмаланат. Муну төмөнкү мисалдардан анын үч валенттүү кыймыл этиш экендигин көрүүгө болот. Бул этиш менен түзүлгөн конструкция төмөндөгүдөй: *Асан айылдан үйгө келди, ат менен келди, кечээ келди*. Бул актылар сүйлөмдүн берилген маанисин толук көрсөтөт, бирок факультативдик валенттүүлүк чөйрөдө кала берет. Бир валенттүү кыймыл этиштери белгилүү бир багытты көрсөтпөстөн, жалпы эле кыймылды билдирет. Аларга: *жүрүү, жортуу, чабуу, кадамда, зымыра*

*ж.б* этиштер кирет. Ушул эле кыймыл этиштери белгилүү багыттагы байланышта колдонулса, эки, үч, төрт валенттүү болуп калат. Мисалы: *жакында, кет, бар, жөнө, көтөрүл, түш* ж.б.

Айрым кыймыл этиштери семантикасын өзгөртүү менен өзүнүн лексика-семантикалык группасынын составында калат, бирок валенттүүлүгү өзгөрөт. Мисалы, *учуу* этиши өзүнүн кадимки сөз айкаштарында колдонуу менен куштардын же башка канаттуу жандыктардын кыймылын билдирип, бир валенттүү кыймыл этиштеринин группасына кирет. Бирок, мисалы, адам деген сөз айкашканда эки же үч валенттүү этиштерге айланат.

Шартка карай өзгөрүлүп туруучу кыймыл этиштеринин семасын бир нече семантикалык группаларга бөлүүгө болот:

1. Жердеги кыймылды билдирүүчү этиштер: *чап, эмгекте, жел, кез, арала* ж.б.

2. Сууда же суу аркылуу жүрүүчү кыймылды билдирүүчү этиштер: *ак, чөк, сүңгү, сүз, чуму, чабак ур* ж.б.

3. Аба аркылуу кыймылды билдирүүчү этиштер: *уч, атыл, секир, кула* ж.б.

Кыймыл этиштеринин жогоруда саналган группалары бул лексика-семантикалык группалардын көп кырдуулугун толугу менен бере албайт. Айрым изилдөөчүлөр багытка көз карандысыз кыймылды билдирүүчү этиштерди бөлүп карашат. Бирок так ушул кыймылдын багыт ылдамдык аракети, биздин оюбузча, кыймыл этиштерин майда семантикалык разряддарга, группаларга классификациялоодо негизги критерий болуп кызмат аткарат. Ошондуктан жогорда көрсөтүлгөн этиштердин сууда, жерде, абада кыймылын билдирген үч группасынан сырткары төмөндөгүдөй разряддарга бөлөбүз:

1. Багыты, бул же тигил темпи көрсөтүлбөгөн кыймыл этиштери. Буларга: *кадам иштөө, жөө бас, желип бас, жүгүр, кез, арала, кыдыр, жыл, козгол* ж.б. кирет.

2. Аракет кылган субъектинин объектиге жакындашын билдирүүчү кыймыл этиштери: *кайт, кайрыл, жакында, ыкта, жет, кел* ж.б. Бул группанын этиштери эки валенттүү болот жана көп учурда багыт жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашат.

3. Субъектинин объектиден алысташын билдирүүчү кыймыл этиштери: *алыста, аттан, кет, оолакта, жөнө, уза* ж.б.

Бул группанын этиштери жогорудагы группанын этиштерине антоним болуп эсептелет. Булар эки валенттүү, бирок өзүнүн алдындагы сөздүн чыгыш жөндөмөдө турушун талап кылат.

4. Белгилүү бир багыттагы аракетти билдирген кыймыл этиштери: *бет ал, бурул, багыт ал, багытты бур, багыт кой, багытты түзө, беттегеништен кайт, кетенчикте* ж.б.

5. Жогортон төмөндү көздөй аракетти билдирген кыймыл этиштер: *кула, ылдыйла, түш, төмөндө* ж.б. Мааниси боюнча булар аба аркылуу кыймылды билдирген этиштерге жакындайт.

6. Төмөндөн жогору карай аракетти билдирген кыймыл этиштери: *бийикте, жогорула, өрлө, көтөрүл, жогору чык, мин, секир, ыргы* ж.б. Валенттүүлүк

даражасы боюнча бул группанын этиштери жогорудагы группага антоним болуп эсептелет.

7. Аракеттин интенсивдүүлүгүн билдирген кыймыл этиштери: *суудай ак, куюнда, шамалдай сыз, аткан октой зыр кой, атка камчы бас, аягы аягына тийбей, аягы жерге тийбес, жорго басышка сал* ж.б.

8. Аракеттин ылдамдыгын билдирүүчү кыймыл этиштери: *илкип басуу, жай басуу, тез-тез бас, желип бас, бутуздун учу менен бас, там-тууц бас, жиреп бас* ж.б. Бул группанын этиштери бир валенттүү болуп эсептелет.

9. Эки же андан көп предметтердин бир эле убактагы аракетин билдирген кыймыл этиштери: *оз, кал, соңунан калба, кубалап жет, жанаша жүр, капталда, жарыш, кабатташ* ж.б. Бул этиштер эки валенттүү болуп саналат жана этиш менен активдүү катыштагы сөздөр чыгыш жана табыш жөндөмөсүндө колдонулат.

Сөздөрдү лексика-семантикалык группаларга классификациялоодо алардын лексикалык мааниси негиз болуп алынат. Себеби грамматикалык белгилер, сөздөрдөгү формалар кыйыр функцияны аткарат. Этиштердин арасында мындай өзгөчөлүк статикалык этиштерде (*отур, тур, жат, жүр*) гана кездешет. Валенттүүлүк катыш сүйлөмдү түзүүчү негизги функцияны аткарат. Кыргыз тилиндеги этиштер бир, эки, үч валенттүү болот, сейрек учурда төрт валенттүүлөрү да кездешет. Этиштердин валенттүүлүгүнүн өзгөрүүсү маанинин өзгөрүүсүн билдирет. Валенттүүлүктүн өзгөрүүсүндө каузативдик аффикстер чош роль ойнойт. Каузация валенттүүлүктү гана өзгөртпөстөн, сүйлөмдүн функциясына да таасирин тийгизет.

Этиштердин лексика-семантикалык группалары өзгөчө чекке ээ. Бир эле лексика-семантикалык группанын ичине синонимдик, антонимдик, коррелятивдик катыштагы сөздөр кириши мүмкүн. «Тур», «жат» этиштери түрк тилиндеги бир нече аффикстердин этимологиялык негизи болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, кыймыл-аракет этиштерин лексика-семантикалык топторго классификациялоо бүгүнкү лингвистика илиминдеги актуалдуу маселелерден болуп кала бермекчи.

#### Адабияттар:

1. Агеев Владимир. Семиотика. Изд-во «Весь мир», 2002 стр. 200.
2. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1972. С. 337
3. Филочева Н. И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. – Вопросы языкознания, 1967, № 2. Стр 121.
4. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках. – В кн.: историческое развитие лексики тюркских языков.- М.: Изд-во АН СССР, 1961, стр. 232-293; Вешилова В. Ф. Глаголы движения в турецко языке. В кн.: Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1962, Т. IV стр. 105.
5. Вешилова В. Ф. Глаголы движения в турецко языке. В кн.: Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1962, Т. IV стр. 101-114.
6. Юлдашев Н. Н. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984, стр 51-55.
7. Ибраимова В. Л. К истории изучения глаголов движения в отечественном языкознании. В кн.: Исследование по семантике. – Уфа: Изд-во, Башкирского госуниверситета, 1979, стр. 64-74).